Literary Interdisciplinary Research, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Biannual Journal, Vol. 8, No. 2, Autumn and Winter 2026-2027, 237-262
https://www.doi.org/10.30465/lir.2025.51295.1988

A Critical Rereading of the Ya'qub al-Layth al-Saffar Narrative in the Tarikh-e Sistan, Integrating Literary and Historiographical Perspectives.

Faezeh Arab Yousefabadi*

Abstract

The present study, drawing upon Hayden White's theory of literary historiography and operating within an interdisciplinary framework, analyzes the narrative of Ya'qub al-Layth al-Saffar in the *Tarikh-e Sistan*. The central question addresses how this historical text, through its use of narrative, rhetorical, and ideological structures, generates a specific and tendentious image of Ya'qub and organizes its narrative accordingly. Based on a qualitative analysis methodology and focusing on three key components—information selection, ideology, and employment—this research seeks to identify the narrative mechanisms employed by the author(s) of the *Tarikh-e Sistan*. The findings indicate that the narrative of Ya'qub in this work constitutes a purposeful representation of the past, wherein an epic hero is constructed for cultural and political legitimation. This is achieved through the omission of defeats, the exaggeration of victories, the fabrication of a genealogy, and the construction of a "Self/Other" dichotomy. Particularly in scenes such as the capture of Nishabur, the author presents Ya'qub as a symbolic successor to the Caliphate and, by attributing a Sasanian lineage to him, elevates his status beyond that of a mere military commander. The analysis of this narrative reveals that the *Tarikh-e Sistan* is not merely a historical source, but rather an ideological-narrative text that reconstructs the image of the past through narrative techniques, placing it in the service of the identity discourse of its time.

* Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Zabol, Zabol, Iran, famoarab@uoz.ac.ir

Date received: 21/02/2025, Date of acceptance: 10/05/2025

Keywords: Representation, Literary Historiography, Narrative, Ya'qub al-Layth al-Saffar, Tarikh-e Sistan.

Introduction

The study of classical Persian texts has increasingly moved beyond purely philological or factual-historical analysis towards interdisciplinary approaches that uncover the complex layers of meaning, ideology, and narrative construction within them. This research positions itself within this evolving scholarly tradition by conducting a critical examination of the narrative of Ya'qub al-Layth al-Saffar in the medieval chronicle Tarikh-e Sistan through the theoretical lens of Hayden White's literary historiography. The central problem this investigation addresses is the ontological status of historical texts. Traditional historiography often treated chronicles like the Tarikh-e Sistan as transparent records of past events. However, the pioneering work of Hayden White, particularly in his seminal work Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe (1973), fundamentally challenges this view. White argues that historiography is not merely a reflection of reality but a literary artifact shaped by the same narrative structures, rhetorical tropes, and emplottment strategies found in fiction. The historian, consciously or not, constructs a story from the chronicle of events, employing techniques such as metaphor, synecdoche, and metonymy to impose a meaningful form on the past. This perspective does not dismiss historical truth but rather investigates how that truth is represented and made comprehensible through narrative.

The Tarikh-e Sistan, an anonymous text compiled in the 4th/5th century AH (11th century CE), presents a rich case study for this approach. It offers a foundational, yet deeply literary, account of the Saffarid dynasty and its charismatic founder, Ya'qub al-Layth—a figure who rose from the ranks of the 'ayyārān (popular militias) to challenge the political and cultural hegemony of the Abbasid Caliphate in the East. The primary research question guiding this study is: How does the narrative structure of the Tarikh-e Sistan, specifically in its sections on Ya'qub al-Layth, employ literary and rhetorical techniques to create a specific, ideologically charged image of its protagonist, thereby transforming historical account into ideological narrative?

Materials & Methods

This research is grounded in a qualitative methodological framework, specifically a critical close reading of the Persian text of the Tarikh-e Sistan. The analytical toolkit is drawn directly from Hayden White's theory of literary historography, which provides the conceptual vocabulary to dissect the text's narrative mechanics. The primary "Material" under investigation is the narrative discourse of the Tarikh-e Sistan itself, focusing intently on the passages detailing the life, campaigns, and character of Ya'qub al-Layth. The analysis deliberately brackets the question of the text's factual accuracy concerning "what really happened." Instead, the focus is squarely on the "how": the techniques of representation. The "Methods" of analysis are organized around three core components derived from White's work, which serve as the investigative lenses for this study:

Employment: This involves identifying the type of story into which the historical events are cast. The research investigates whether the narrative of Ya'qub is emplotted as a Romance (a story of triumph), a Tragedy (a story of downfall), a Comedy (a story of reconciliation), or a Satire. The hypothesis is that a Romantic and Epic employment is dominant.

Ideological Implication: This examines the underlying political or social ideology that the narrative serves. The analysis probes how the text's implicit worldview—whether Anarchist, Conservative, Radical, or Liberal—shapes its portrayal of Ya'qub and his adversaries. Tropological Analysis: This explores the fundamental rhetorical figures (tropes) that structure the narrative's logic, such as Metaphor (seeing one thing in terms of another) or Synecdoche (representing the whole by the part).

Furthermore, the study focuses on specific narrative mechanisms, including:

The Selection and Omission of Information: Analyzing what events are highlighted, downplayed, or entirely erased from the record.

The Construction of "Self/Other" Dichotomies: Examining how a binary of "Us" (Ya'qub, Sistan, legitimacy) versus "Them" (Abbasids, Tahirids, illegitimacy) is textually manufactured.

Discussion & Results

Applying Hayden White's framework to the Tarikh-e Sistan reveals it as a sophisticated work of ideological narrative, not a neutral historical report. The

analysis demonstrates how the text constructs a specific image of Ya‘qub al-Layth through deliberate literary techniques.

The narrative is structured as an Epic Romance, transforming Ya‘qub from a military commander into a legendary hero. His life is emplotted as a heroic rise from humble origins to power, following a classic pattern of adventure, triumph, and legacy-building. This framing embodies a regional desire for autonomy and cultural self-assertion.

Key narrative mechanisms forge this heroic image:

Strategic Omission & Exaggeration: The text systematically minimizes Ya‘qub's defeats and magnifies his victories, a deliberate strategy to maintain an unblemished heroic persona.

Fabricated Genealogy: Attributing a Sasanian lineage to Ya‘qub is a potent ideological tool, elevating him from a mere amir to a pre-ordained, legitimate ruler connected to Iran’s imperial past, thus countering Arab-centric Caliphal legitimacy.

The "Self/Other" Dichotomy: A rigid binary opposition is constructed. Ya‘qub and his followers are associated with positive values (bravery, justice, divine favor), while his enemies (Abbasids, Tahirids) are depicted in pejorative terms, stripped of agency and complexity to delegitimize them and secure reader sympathy.

The capture of Nishabur is a pivotal case study where these techniques converge. The event is narrated not just as a military conquest, but as a powerful symbolic drama. By presenting Ya‘qub as a "symbolic successor to the Caliphate," the text performs an act of political subversion, challenging the core of Abbasid authority. Through a Whitean lens, this scene’s primary significance is its meaning: it serves as a narrative device for articulating a discourse of political and cultural independence for Sistan.

Conclusion

In conclusion, this research shows that the Tarikh-e Sistan is a prime example of history as narrative-ideological practice. The authors were not mere recorders but architects of memory, using storytelling tools to build an enduring epic hero. This affirms the value of applying critical theory to classical texts, revealing how the past is continuously made and remade through the literary act of narration.

Bibliography

Adhamī, Ḥ., Mokhtārī, M., Ẓahīrī Nāv, B. (1404). Sociological Analysis of the Role of Social Classes in the Rise and Fall of the Peasants' Uprising in the Novel Kelidar Based on Pierre Bourdieu's Theory. *Pazhūhesh hāye Beyn e Reshte yi Adabī*, 7(2), 155–189. [In Persian]

Al-Hamawī, Y. (1980). Mu'jam al-udabā'. Dār al-Fikr. [In Arabic]

ʿAlī Madadī, M. (1401). The Political Theory of Enlightened Despotism in Post-Constitutional Literature. *Pazhūhesh-hāye Beyn-e Reshte-yi Adabī*, 7, 287–325. [In Persian]

Al-Mas'ūdī, A. ibn A. (1425). Murūj al-dhahab wa ma'ādin al-jawhar (K. H. Mar'ī, Ed., 1st ed.). Al-Maktaba al-'Aṣriyya. [In Arabic]

Bahār, M.-T. (1349). Sabk-shināsī (Vol. 2, 3rd ed.). Sepehr. [In Persian]

Bīzhanī, Y., Bushāsb Gūsha, F., & Jadīdī, N. (1401). The religious policy of Ya'qub al-Layth and the status of religious minorities in the Saffarid territory. Iranian Political Sociology, 5(4), 62–84. [In Persian]

Gholām'alīzādeh, J., & 'Arab Yūsuf'ābādī, F. (1397). A new look at the status of Persian and Arabic language and literature in the court of Ya'qub al-Layth and his successors. Tārīkh-i Adabiyyāt, 83, 127–140. [In Persian]

Rypka, J. (1968). History of Iranian Literature. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.

Sadeghi, H. (2004). Tales of Sistan and Their Cultural Legacy. Iranian Historical Review, 15(1), 27-40.

Ṣāliḥī, K. (1391). The rise of Ya'qub al-Layth al-Ṣaffār and the halt of the conquests and migrations of Arabs to India and Sind. Tārīkh-i Īrān, 12, 119–136. [In Persian]

Scholz, P. (2010). The Influence of Persian Epic Literature on Historical Writing. Journal of Persian Studies, 23(2), 112-130.

Shamīsā, S. (1383). Sabk-shināsī-i nathr. Intishārāt-i Mītrā. [In Persian]

Tabarī, M. ibn J. (1362). Tārīkh al-Ṭabarī. Asāṭīr. [In Persian]

Tārīkh-e Sīstān. (1381). (M.-T. Bahār, Ed., 2nd ed.). Mu'in. [In Persian]

White, H. (1973). Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

White, H. (1978). Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

White, H. (1987). The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Ya'qūbī, A. ibn A. Y. (1382). Tārīkh al-Ya'qūbī. Intishārāt-i 'Ilmī va Farhangī. [In Persian]

پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دوفصل‌نامهٔ علمی (مقالهٔ پژوهشی)، سال ۸، شمارهٔ ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۵

بازخوانی انتقادی داستان یعقوب لیث صفاری از کتاب تاریخ سیستان با رویکرد بین‌رشته‌ای در مطالعات ادبی و تاریخ‌نگاری

فائزه عرب یوسف‌آبادی*

چکیده

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از نظریهٔ تاریخ‌نگاری ادبی هایدن وایت و در چارچوب رویکرد بین‌رشته‌ای، به تحلیل روایت یعقوب لیث صفاری در کتاب تاریخ سیستان می‌پردازد. مسئلهٔ اصلی آن است که چگونه این متن تاریخی با استفاده از ساختارهای روایی، بلاغی و ایدئولوژیک، تصویری خاص و جهت‌دار از یعقوب خلق کرده و روایت خود را سامان داده است. این پژوهش بر پایهٔ روش تحلیل کیفی و با تمرکز بر سه مؤلفهٔ گزینش اطلاعات، ایدئولوژی و پیرنگ، می‌کوشد، سازوکارهای روایی مؤلف یا مؤلفان تاریخ سیستان را بازشناسی کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که روایت یعقوب در این اثر، با حذف شکست‌ها، اغراق در پیروزی‌ها، تبارسازی ساختگی و تقابل «ما/دیگری»، بازنمایی هدفمندی از گذشته است که در آن، قهرمانی حماسی برای مشروعیت‌بخشی فرهنگی و سیاسی ساخته شده است؛ به‌ویژه در صحنه‌هایی چون تصرف نیشابور، نویسنده یعقوب را جانشین نمادین خلافت معرفی کرده و با نسبت دادن شجره‌نامه‌ای ساسانی، جایگاه او را به مرتبه‌ای فراتر از یک امیر نظامی ارتقا داده است. تحلیل این روایت نشان می‌دهد که تاریخ سیستان نه فقط یک منبع تاریخی، بلکه متنی روایی–ایدئولوژیک است که با تکنیک‌های روایت‌پردازی، تصویر گذشته را بازسازی کرده و آن را در خدمت گفتمان هویتی زمانهٔ خویش قرار داده است.

کلیدواژه‌ها: بازنمایی، تاریخ‌نگاری ادبی، روایت، یعقوب لیث صفاری، تاریخ سیستان.

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه زابل، زابل، ایران،
famoarab@uoz.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۰

۱. مقدمه

در دهه‌های اخیر، تاریخ‌نگاری ادبی (Literary Historiography) به‌عنوان یکی از شاخه‌های نوظهور در مطالعات میان‌رشته‌ای، توجه بسیاری از پژوهشگران تاریخ و ادبیات را به خود جلب کرده است. این رویکرد، برخلاف نگاه سنتی به تاریخ‌نویسی به‌عنوان بازتابی از واقعیت، آن را نوعی روایت ادبی تلقی می‌کند که تحت‌تأثیر ساختارهای بلاغی، پیرنگ، و گزینش اطلاعات شکل می‌گیرد (White, 1973: 10). از همین منظر، متون تاریخی نه فقط گزارش‌هایی از گذشته، بلکه روایت‌هایی هستند که بر مبنای گفتمان، ایدئولوژی و تخیل تاریخی مؤلف بازسازی شده‌اند (White, 1978: 27). این نگاه، زمینه را برای تحلیل انتقادی روایت‌های تاریخی فراهم می‌سازد و امکان بازخوانی متون کهن همچون تاریخ سیستان را از منظر روایی و گفتمانی میسر می‌کند.

یکی از نظریه‌پردازان برجسته در این زمینه، هایدن وایت (Hayden White) است که با تأکید بر ساختارهای ادبی و استعاری در تاریخ‌نگاری، روایتی بنیادین از مفهوم بازنمایی تاریخی ارائه داده است. در این زمینه، تاریخ‌نگاری ادبی به‌عنوان یک روش تحلیلی درنظر گرفته می‌شود که علاوه بر این که به بررسی رویدادهای تاریخی می پردازد، به چگونگی بازنمایی آن‌ها در قالب داستان نیز توجه دارد و به تاریخ همچون یک روایت و از منظر فرهنگی می‌نگرد. نظریه تاریخ‌نگاری ادبی هایدن وایت در کتاب فراتاریخ: تخیل تاریخی در اروپا قرن نوزدهم (Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe) (1973) مطرح شد. وایت در این اثر، با نقد تاریخ‌نگاری سنتی، استدلال می‌کند که تاریخ‌نگاری علاوه بر این که بازنمایی دقیق از واقعیت‌های گذشته است، نوعی ساختار روایی و داستانی نیز هست که تحت تأثیر انتخاب‌های بلاغی و سبک‌های مختلف روایت قرار می‌گیرد (White, 1973: 14). به‌عبارت‌دیگر، او معتقد است که تاریخ‌نگاری باید به‌عنوان یک گونه‌ی ادبی مورد تحلیل قرار گیرد؛ زیرا، مورخان با استفاده از شیوه‌های بلاغی مانند استعاره، تمثیل، و نماد، وقایع تاریخی را در قالب‌های خاصی روایت می‌کنند.

از دیگرسو، تعدادی از متون کلاسیک ادبیات فارسی با شیوه‌های خاص نگارشی خود، روایتی ادبی از وقایع تاریخی ارائه می‌دهند که گاه از دقت تاریخی فراتر رفته و به تحلیل‌های عمیق‌تر انسانی و فرهنگی می‌پردازد (Rypka, 1968: 123). تاریخ سیستان یکی از این متون است که به قلم نویسنده یا نویسندگانی ناشناخته در قرن چهارم هجری و احتمالا بخش هایی از آن در چندین سال بعد نوشته شده است و دربردارنده‌ی روایات تاریخی و

اسطوره‌ای از یعقوب لیث صفاری و حکومت صفاریان در سیستان است. این متن با استفاده از ویژگی‌های خاصی چون داستان‌گویی حماسی، تصورات اسطوره‌ای و قهرمان‌گرایانه، یک نمونه‌ی مناسب برای تحلیل از دیدگاه تاریخ‌نگاری ادبی هایدن وایت (Hayden White) است (Scholz, 2010: 45).

در تاریخ سیستان، داستان یعقوب لیث به‌طور خاص به دو جنبه مهم پرداخته است: اول، استفاده از ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی خاص سیستان و دوم، تاکید بر استقلال در برابر قدرت‌های مرکزی مانند خلافت عباسی. این دو جنبه در کنار هم باعث شدند تا یعقوب بتواند علاوه بر این که به یک امپراتور محلی تبدیل شود، از نظر فرهنگی نیز تأثیرات زیادی بر منطقه و حتی جهان اسلام داشته باشد. تاریخ سیستان با ویژگی‌های خاص داستان پردازی درباره یعقوب لیث؛ مانند تأکید بر شخصیت‌های قهرمانانه، درام‌های داخلی و ساختارهای روایی پیچیده، به‌طور طبیعی به تاریخ‌نگاری ادبی پیوند می‌خورد (Sadeghi, 2004: 29).

بررسی این اثر از منظر تاریخ‌نگاری ادبی می‌تواند به درک عمیق‌تر از چگونگی ساختارهای فرهنگی و تاریخی در ادبیات کلاسیک فارسی کمک کند. بنابراین، توجه به تاریخ‌نگاری ادبی در متون کلاسیک فارسی و تطبیق آن با نظریات هایدن وایت، زمینه‌ای فراهم می‌آورد که بتوانیم به تحلیل ساختارهای ذهنی و فرهنگی‌ای بپردازیم که در این متون نهفته است.

پرسش اصلی این پژوهش این است که چگونه ساختار روایی تاریخ سیستان، بدر بخش‌های مربوط به داستان یعقوب لیث، از منظر تاریخ‌نگاری ادبی هایدن وایت (Hayden White) قابل تحلیل است.

روش این پژوهش مبتنی بر تحلیل کیفی و خوانش انتقادی روایت‌ها با بهره‌گیری از چارچوب نظری هایدن وایت در تاریخ‌نگاری ادبی است. در این روش، به‌جای جستجوی حقیقت یا واقعیت تاریخی، تمرکز بر چگونگی ساختار روایت، حذف و انتخاب داده‌ها، تقابل‌های گفتمانی و بازنمایی‌های بدیل از گذشته خواهد بود (White؛ 1973: 5). بر این اساس، در این بازخوانی، پژوهشگر از هرگونه قطعیت‌گرایی و داوری تاریخی پرهیز می‌کند و روایت تاریخ سیستان را نه به‌عنوان تصویری از حقیقت، بلکه به‌مثابه‌ی ساختاری گفتمانی برای بازنمایی ایدئولوژیک و فرهنگی بررسی می‌کند.

با توجه به آن چه گفته شد، هدف اصلی این پژوهش تحلیل روایت یعقوب لیث در تاریخ سیستان از منظر تاریخ‌نگاری ادبی هایدن وایت است تا درک بهتری از رابطه‌ی تاریخ و ادبیات در متون کلاسیک فارسی حاصل شود. این تحقیق می‌تواند افزون بر غنای پژوهش‌های بین‌رشته‌ای، به‌ویژه در حوزه‌ی ادبیات و تاریخ، نقطه‌نظرهای جدیدی را در مورد تعامل میان تاریخ و ادبیات در متون فارسی کلاسیک ارائه دهد. پژوهش بر پایه این فرضیه شکل گرفت که روایت یعقوب لیث در تاریخ سیستان دارای ساختارهای ادبی و بلاغی است که آن را از یک گزارش تاریخی ساده فراتر می‌برد.

۲. پیشینهٔ تحقیق

درباره‌ی داستان یعقوب لیث صفاری و صفاریان پیش از این پژوهش‌هایی انجام شده است که در آن‌ها به تحلیل ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی این دوره پرداخته‌اند. یکی از این پژوهش‌ها، مقاله‌ی بیژنی و همکاران با عنوان «سیاست دینی یعقوب لیث و وضعیت اقلیت‌های دینی در قلمرو صفاریان» (۱۴۰۱) است. در این مقاله، بیژنی و همکاران به این نتیجه رسیدند که یعقوب لیث برخلاف بسیاری از امرای هم‌عصر خود، مانند طاهر بن حسین، قدرت خود را نه از مجاورت با دستگاه خلافت بلکه به‌طور کامل از نیروی بومی سرزمین خود به دست آورده بود. این امر باعث شد که یعقوب لیث در جمع‌آوری نیروهای نظامی از اقشاری چون عیاران خارجی، مطوعه و شیعه‌ها بهره گیرد.

غلامعلی‌زاده و عرب یوسف‌آبادی در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی تازه به جایگاه زبان و ادبیات فارسی و عربی در دربار یعقوب لیث و جانشینان او» (۱۳۹۷) به تبیین جایگاه زبان و ادبیات فارسی و عربی در دربار یعقوب لیث پرداخته‌اند. در این مقاله، نویسندگان نشان می‌دهند که برخلاف تصورات رایج مبنی بر بی‌اطلاعی یعقوب لیث از زبان عربی، او به‌طور آشکار از زبان عربی استفاده می‌کرد و در ادبیات عربی نیز توجه داشت. این مقاله ثابت می‌کند که روایات موجود در تاریخ سیستان مبنی بر بی‌خبر بودن یعقوب از زبان عربی بی‌اساس است.

همچنین، صالحی در مقاله‌ای با عنوان «برآمدن یعقوب لیث صفاری و توقف جریان فتوح و مهاجرت‌های اعراب به هند و سند» (۱۳۹۱) به بررسی تأثیر صفاریان در توقف جریان فتوح و مهاجرت‌های جنگی اعراب به هندوستان پرداخته است. صالحی نشان داده است که تجزیه قلمرو خلافت عباسی در شرق و ظهور صفاریان باعث شد که روند نفوذ

مسلمانان به هند از مسیر اقدام نظامی دستگاه خلافت تغییر کرده و به‌ویژه راه را برای ورود پیروان مذاهب مخالف خلافت عباسی، مانند اسماعیلیان، هموار کرد.

پیشینهٔ فوق نشان می‌دهد که پژوهش حاضر با تمرکز بر فرم روایی و نظریهٔ وایت، مسیری تازه در تحلیل تاریخی متون فارسی کلاسیک پیشنهاد می‌کند. این مقاله به‌جای تمرکز صرف بر ابعاد سیاسی و اجتماعی، قصد دارد با استفاده از ابزارهای تاریخ‌نگاری ادبی، تحلیلی متفاوت از داستان یعقوب لیث در تاریخ سیستان ارائه کند که پیش از این در پژوهش‌های قبل مورد توجه قرار نگرفته است.

۳. بحث و بررسی

تاریخ‌نگاری ادبی به‌عنوان یک حوزه مطالعاتی مستقل، به تحلیل و بررسی نحوه‌ی شکل‌گیری و روایت تاریخ از دیدگاه ادبی می‌پردازد. هایدن وایت، یکی از نظریه‌پردازان برجسته این حوزه، با آثارش، به‌ویژه در فراتاریخ: تخیل تاریخی در اروپا در قرن نوزدهم (Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe) (1973) و محتوای فرم: گفتمان روایی و بازنمایی تاریخی (The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation) (1987) تأثیر عمیقی بر روش‌های تاریخ‌نگاری ادبی گذاشته است. وی بر این باور است که تاریخ‌نگاری نمی‌تواند به‌عنوان یک علم صرفاً عینی و واقعی در نظر گرفته شود، بلکه به‌عنوان یک عمل روایی و تخیلی نیز قابل تحلیل است. وایت در این زمینه می‌گوید: «تاریخ‌نگاری اساساً یک عمل روایت است و نه صرفاً بازنمایی واقعیت» (White, 1973: 41). این دیدگاه به‌ویژه در کارهای وی در مقالاتی در نقد فرهنگی (استوای گفتمان: مقالاتی در نقد فرهنگی (Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism) (1978)) نیز منعکس شده است که به تحلیل و بررسی متون تاریخی به‌عنوان عناصر فرهنگی می‌پردازد.

ریشه‌های نظریه‌ی وایت به سنت‌های فکری متنوعی برمی‌گردد. یکی از این سنت‌ها، تأثیر فلسفه‌ی هگل بر تاریخ‌نگاری است که بر این اصل تأکید دارد که تاریخ به‌عنوان یک فرآیند دیالکتیکی در حال حرکت است. این نگرش در نظریات وایت به‌وضوح مشهود است، زیرا او نیز به فرآیند روایت و ساختارهای داستانی در تاریخ توجه دارد. وایت در این باره می‌نویسد: «تاریخ‌نگاران باید توجه داشته باشند که چگونه ساختارهای روایی بر شکل‌دهی به واقعیت تاریخی تأثیر می‌گذارند» (White, 1987: 27).

علاوه بر این، وایت از نظریات دیگر نظریه‌پردازانی چون مایکل فوکو و رولان بارت نیز بهره می‌برد. فوکو بر تأثیر ساختارهای قدرت بر روایت‌های تاریخی تأکید می‌کند و بارت نیز با رویکرد نشانه‌شناسی، به تجزیه و تحلیل متن تاریخی به‌عنوان یک متن ادبی می‌پردازد. این تأثیرات به وایت این امکان را می‌دهد که تاریخ‌نگاری را به‌عنوان یک عمل ساختارمند و مبتنی بر گفتمان در نظر بگیرد.

به‌طور کلی، دیدگاه‌های تاریخ‌نگاری ادبی وایت به‌وضوح بر این اصل استوار است که روایت‌های تاریخی به‌عنوان ساختارهای زبانی و فرهنگی عمل می‌کنند. او تأکید می‌کند که هر تاریخ‌نگار باید به این نکته توجه کند که چگونه انتخاب‌های روایی و زبانی تأثیر می‌گذارد بر تصورات ما از گذشته. «تاریخ‌نگاران باید نسبت به قدرت و تأثیر زبان بر شکل‌گیری واقعیت‌های تاریخی آگاه باشند» (White, 1978: 82). در ادامه به معرفی مولفه‌های دیدگاه وایت و بازتابانی مصادیق آن در داستان یعقوب لیث صفاری از تاریخ سیستان می پردازیم:

۱.۳ گزینش و حذف اطلاعات

وایت بر این باور است که هیچ روایت تاریخی بی‌طرف و عاری از سوگیری نیست؛ زیرا مورخان علاوه براین که رویدادها را ثبت می‌کنند، تصمیم می‌گیرند که چه اطلاعاتی را ارائه دهند و چه اطلاعاتی را حذف یا کم‌رنگ کنند.(White, 1973: 5) به اعتقاد او، ساختار روایت‌های تاریخی به گونه‌ای تنظیم می‌شود که درک ما از گذشته را شکل دهد، نه اینکه صرفاً آن را منعکس کند .(White, 1987: 60) در همین راستا، مورخان می‌توانند با انتخاب اطلاعات و نحوه‌ی ارائه‌ی آن‌ها، به‌طور غیرمستقیم دیدگاه خاصی را ترویج دهند .(White, 1978: 91) در این فرآیند، سه استراتژی اصلی برای گزینش و حذف اطلاعات در روایت‌های تاریخی وجود دارد: اول حذف یا کم‌رنگ کردن اطلاعاتی که با روایت مطلوب سازگار نیستند؛ یعنی اگر یک شخصیت تاریخی دچار شکست یا بحران شده باشد، مورخ ممکن است این رویداد را حذف کند یا با لحن کمرنگی بیان کند. دوم تأکید بر بخش‌هایی از تاریخ که با روایت مورد نظر سازگارند؛ به‌عنوان مثال، اگر مورخی قصد داشته باشد یک رهبر را به‌عنوان قهرمان نشان دهد، ممکن است تنها به پیروزی‌ها و موفقیت‌های او بپردازد و از ذکر دشواری‌ها و شکست‌هایش خودداری کند. (ادهمی، مختاری و ظهیری ناو، ۱۴۰۴:۱۶۹)

در تاریخ سیستان نیز می‌توان این الگوها را مشاهده کرد. در این کتاب برخی اطلاعات برجسته ، برخی حذف و برخی بازنویسی شده است تا تصویری مطلوب از یعقوب لیث

به‌عنوان نماد هویت ایرانی و ایستادگی در برابر فرهنگ عربی ارائه شود. این تصویر از طریق چندین استراتژی ساخته شده است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، نسبت دادن نخستین گام‌های شکل‌گیری شعر فارسی دری به یعقوب لیث و ادعای ناآگاهی او از زبان عربی است. این روایت که فقط در تاریخ سیستان آمده و در منابع متقدم تأیید نشده، ممکن است بازتاب تلاش متأخرتر نویسنده برای برجسته‌سازی استقلال فرهنگی صفاریان از زبان و فرهنگ خلافت باشد. این امکان وجود دارد که در زمان تألیف این اثر، گفتمان غالب بر تأکید بر تمایز زبانی و فرهنگی با اعراب استوار بوده و روایت‌پرداز نیز آگاهانه یا ناآگاهانه با این گفتمان هم‌سو شده باشد. در این روایت آمده است که یعقوب، پس از شنیدن شعری عربی که در مدح او سروده شده بود، چون معنا را درنیافت، دستور داد که اشعار از آن پس به فارسی سروده شوند:

پس شعرا او را شعر گفتندی به تازی:

قَد أکـرَمَ اللهُ أهـلَ المِصـرِ وَ البَلَـدِ بِمُلکِ یَعقُوبَ ذِی الإفضالِ وَ العُدَدِ

چون این شعر برخواندند؛ او عالم نبود، درنیافت، محمد بن وصیف حاضر بود و دبیر رسایل او بود و ادب نیکو دانست و بدان روزگار نامه پارسی نبود. پس یعقوب گفت: چیزی که من اندرنیابم، چرا باید گفت؟ محمد وصیف پس شعر فارسی گفتن گرفت و اول شعر پارسی اندر عجم او گفت و پیش از او کسی نگفته بود (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۱۵-۲۱۶).

در ادامه‌ی این روایت، تاریخ سیستان بار دیگر بر ناآگاهی یعقوب از زبان عربی تأکید می‌کند و او را در موقعیتی قرار می‌دهد که نیازمند ترجمه‌ی اشعار عربی است:

«یعقوب از او پرسید که آن چیست؟ بازگفت و ترجمه کرد و بیت‌ها این بود که نوشته بودند:

صَاحَ الزّمانُ بِآلِ بَرمَکَ صَیحةً خَرُّوا لِصَیحَتِهِم عَلَی الأذقَانِ

وَ بِآلِ طاهرٍ سَوفَ یُسمَعُ صَیحَةٌ غَضَباً یَحِلُّ بِهِم مِنَ الرَّحمنِ»

(تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۲۳).

این دو روایت، در کنار یکدیگر، تلاش دارند تصویری از یعقوب ارائه دهند که او را بی‌نیاز از فرهنگ عربی و بنیان‌گذار استقلال فرهنگی ایرانیان از زبان تازی معرفی کند؛ اما چندین مسئله‌ی اساسی درباره‌ی صحت این ادعا وجود دارد که نشان می‌دهد این روایت

علاوه بر این که بازنمایی خالص از واقعیت نیست، برساختی هدفمند است که بـه احتمـال زیاد، در دوره‌ای متأخرتر و متناسب با گفتمان‌های زمان نگارش تاریخ سیستان شکل گرفته است .نخستین مسئله، عدم اعتبار این روایت در سایر منابع تاریخی متقدم است .

چندین نکته‌ی مهم در ارزیابی اعتبار این روایت‌ها مطرح است که مشـروعیت آن‌هـا را زیر سؤال می‌برد. نخست، هویت مؤلف تاریخ سیستان ناشناخته است و سبک ایـن کتـاب نشان می‌دهد که در طول زمان تغییراتی در متن اصلی ایجاد شده اسـت. چنـان‌کـه شمیسـا تأکید دارد، تاریخ سیستان از نظر سبکی دو بخش مجزا دارد؛ بخـش اول آن (تـا ۴۴۵-۴۴۴ هـ‌ق) دارای نثری کهن است، در حالی که بخش دوم (تا ۷۲۵ هــ‌ق) بـا سـبکی متـأخرتر نوشته شده که متأثر از تحولات قرون ششم و هفتم هجری است (شمیسا، ۱۳۸۳: ۳۴). این عدم انسجام سبک‌شناختی می‌تواند نشانه‌ای از آن باشد که متن اولیهٔ تاریخ سیستان در طول زمان دستخوش تغییراتی شده است.

علاوه بر این، مصحح این اثر نیز تأکید دارد که تنها یـک نسـخه از تـاریخ سیسـتان در دست است و همین نسخه با تغییرات، حذف‌ها و اضافات متعددی مواجه بوده است:

> تاریخ سیستان کتابی است که تاکنون یک نسخه بیشتر از آن به دست نیامده است؛ امـا آن یک نسخه مثل آن است که دومین نسخه‌ای است از اصل تألیف؛ یا اولین نسـخه‌ای است که از مسوّدهٔ اصل رونویس شده باشد. این نسخه دچار تصرّف و اکثار و تقلیل و جرح و تعدیل خوانندهٔ نادانی شده است و در حواشی اشعاری از خـود بـر آن کتـاب افزوده است و در سطور متن گذاشته است و نیز تصرفاتی در متن کرده بعضی الفاظ را تراشیده و بعضی جای‌ها چیزی افزوده است (بهار، ۱۳۴۹: ج۲، ۴۴).

با توجه به آن چه گفته شد، اگرچه یعقوب لیـث شخصـیتی برجسـته در تـاریخ ایـران محسوب می‌شود، هیچ‌یک از منابع کهن مانند تاریخ طبری، الکامـل فـی التـاریخ و مـروج الذهب، به ناآگاهی او از زبان عربی اشاره نکرده‌اند. این سکوت منابع دیگـر، در کنـار ایـن واقعیت که تاریخ سیستان تنها نسخه‌ی موجودش نسخه‌ای پر از تغییرات و اضافات است ، این احتمال را تقویت می‌کند که این بخش از کتاب بعدها به متن اصلی افزوده شده باشد تا یعقوب را به‌عنوان قهرمانی ملی‌گرا و مخالف فرهنگ عربی معرفی کند.

حتی اگر از بحث درباره‌ی اعتبار نسخه‌ی تاریخ سیستان صرف‌نظر کنیم، باز هـم خـود همین متن، شواهدی را ارائه می‌دهد که با روایت ناآگاهی یعقوب از زبان عربی در تنـاقض

است. برای نمونه، در همین کتاب آمده است که گروهی از خوارج عرب‌زبان به سپاه یعقوب پیوستند و او با آن‌ها گفت‌وگو کرد و وعده‌هایی داد:

> یعقوب مهتران ایشان را خلعت داد و نیکویی، گفت: که از شما هر که سرهنگ است، امیر کنم و هر که یک سوار است سرهنگ کنم و هر چه پیاده است شما را سوار کنم و هر چه پس از آن هنر بینم، جاه و قدر افزایم. (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۱۱).

این متن نشان می‌دهد که یعقوب مستقیماً با افراد عرب‌زبان سخن گفته و دستورات نظامی صادر کرده است. آیا ممکن است که او بدون تسلط بر زبان عربی، بتواند در میان سپاهیانی که بیشتر آن‌ها عرب بوده‌اند، چنین ارتباطی برقرار کند؟ در جای دیگری از همین کتاب، زمانی که رهبر خوارج خراسان، ابراهیم بن اخضر، با هدایایی نزد یعقوب آمد، او با استقبال از او گفت:

«تو و یاران دل قوی باید داشت که بیشتر سپاه من و بزرگان همه خوارجند و شما اندرین میانه بیگانه نیستید» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۲۱).

این شواهد نشان می‌دهند که یعقوب علاوه بر این که در میان عرب‌زبانان می‌زیسته، فرماندهی سپاهی را برعهده داشته که در آن، زبان رسمی ارتباطات، عربی بوده است.

علاوه بر این، تاریخ سیستان خود تصریح می‌کند که زبان اداری دربار یعقوب عربی بوده است:

«محمدبن وصیف حاضر بود و دبیر رسائل او بود و ادب نیکو دانست و بدان روزگار نامه پارسی نبود» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۱۶).

این تصریح، به‌روشنی نشان می‌دهد که زبان رسمی حکومت یعقوب عربی بوده و او ناگزیر بوده است برای مکاتبات دیوانی خود، این زبان را به‌کار ببرد.

از سوی دیگر، مروج الذهب اشعاری را از یعقوب لیث نقل کرده که در آن‌ها، او به زبان عربی، دلیل خروج خود بر خلیفه‌ی عباسی را توضیح می‌دهد:

«خُراسَانُ أحوِیهَا وَ أعمَالَ فَارِسٍ وَ مَا أنَا مِن مُلکِ العَراقِ بِآیِسِ
إذا مَا أمُورُ الدِّینِ ضَاعَت وَ أُهمِلَت وَ رَثَّت فَصَارَت کالرُّسُومِ الدَّوَارِسِ
خَرَجتُ بِعَونِ اللهِ یُمناً وَ نُصرَةً وَصَاحِبُ رایَاتِ الهُدی غَیرُ حَارِسِ»

(المسعودی، ۱۴۲۵: ج۴، ۱۶۲)

بنابراین، می‌توان این روایت در تاریخ سیستان را نه به‌مثابه گزارشی دقیق از رویدادهای زبانی، بلکه در چارچوب یک «روایت جانشین» (alternate narrative) تحلیل کرد که در پی ساختن چهره‌ای فرهنگی و زبان‌محور از یعقوب لیث برای مخاطبان ایرانی دورهٔ تألیف کتاب است؛ این همان چیزی است که وایت از آن با عنوان «بازنمایی گفتمانی تاریخ» یاد می‌کند (White, 1987: 27).

یکی دیگر از بارزترین نمونه‌های حذف اطلاعات در تاریخ سیستان، نادیده گرفتن شکست‌های نظامی یعقوب است. در حالی که منابع متقدم مانند تاریخ طبری و الکامل فی التاریخ به برخی از شکست‌های او اشاره کرده‌اند، این موارد در تاریخ سیستان یا به‌طور کامل حذف شده‌اند یا در قالب عقب‌نشینی‌های استراتژیک بازنمایی شده‌اند. به‌عنوان مثال، در تاریخ طبری آمده است که یعقوب لیث در نبرد با سپاه خلافت عباسی، پس از یک درگیری سخت، مجبور به عقب‌نشینی شد:«چون یعقوب به قصد بغداد آمد، سپاه خلیفه او را دریافت و نبردی سخت درگرفت. پس از آنکه کارزار بر یعقوب دشوار شد، بازگشت و سپاهش را از میدان بیرون برد.» (طبری، ۱۳۶۲: ج ۹، ۲۵۴).

در تاریخ سیستان، این واقعه نه‌تنها به‌عنوان شکست مطرح نشده، بلکه از آن به‌عنوان یک تصمیم تاکتیکی یاد شده است که یعقوب با درایت خود اتخاذ کرده است (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۱۷۴). در این بخش از روایت که به دلیل گسترده بودن مطالب قادر به منعکس کردن آن به شکل نقل قول مستقیم نیستیم، نویسنده‌ی تاریخ سیستان با چندین روش شکست یعقوب را به‌عنوان یک تاکتیک استراتژیک جلوه داده است. نخست، تمرکز بر شجاعت یعقوب در حمله‌ی مستقیم به سپاه خلیفه، که او را به عنوان فردی کنشگر و قدرتمند نمایش می‌دهد. دوم، استفاده از واژه‌ی «هزیمت شدند» برای سپاه بغداد، که تأکید بر شکست دشمن دارد، در حالی که درباره‌ی یعقوب از چنین واژه‌ای استفاده نشده است. سوم، عدم اشاره‌ی مستقیم به اینکه یعقوب شکست خورده است؛ بلکه تنها گفته شده که «از آنجا برگرفت»، که به نوعی نشان می‌دهد این عقب‌نشینی برنامه‌ریزی‌شده بوده است.

در کنار حذف اطلاعات نامطلوب، تاریخ سیستان به‌طور هدفمند بر موفقیت‌های نظامی و محبوبیت اجتماعی یعقوب تأکید کرده است. یکی از راهبردهای نویسنده برای تقویت این تصویر، اغراق در تعداد کشته‌های جنگی و میزان پیروزی‌های یعقوب است. به‌عنوان مثال، در تاریخ سیستان آمده است: «یعقوب و یاران شمشیر اندر نهادند تا بر یکجا شش هزار مرد بکشتند.» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۰۶). اما در تاریخ طبری و تاریخ یعقوبی، چنین

آماری برای هیچ‌یک از نبردهای یعقوب ذکر نشده است. این تفاوت نشان می‌دهد که نویسنده‌ی تاریخ سیستان عامدانه در ارائه‌ی آمار جنگی مبالغه کرده است تا تصویری اسطوره‌ای از یعقوب ارائه دهد.

از دیگرسو، تاریخ سیستان تلاش کرده است یعقوب را به‌عنوان یک رهبر مردمی و مورد حمایت همگانی نشان دهد. این مسئله را می‌توان در توصیف اتحاد عیاران و مردم با یعقوب مشاهده کرد:

«عیاران و مردان بر او جمع شدند چه از بست و چه از سیستان و مردم بسیار با او جمع شد از سیستان و بست» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۱۸۹).

در این روایت، تأکید بر حضور گسترده‌ی مردم و عیاران در کنار یعقوب، نشان‌دهنده‌ی حمایت همگانی از اوست. استفاده از عبارت «مردم بسیار با او جمع شد» حاکی از آن است که نویسنده تلاش کرده است چهره‌ای مشروع از یعقوب ارائه دهد و حمایت عمومی را قطعی جلوه دهد.

در نمونه‌ای دیگر، هنگام ورود یعقوب به بلخ، نویسنده‌ی تاریخ سیستان به استقبال مردم از او اشاره می‌کند:«یعقوب به هرات اندر شد و بنشست و مردمان را نیکوئی کرد و گفت، و مردمان هراه شیعت یعقوب گشته بودند از پیش و دل برو نهاده» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۱۹۴).

در اینجا، عبارت «مردمان هراه شیعت یعقوب گشته بودند» این تصور را ایجاد می‌کند که مردم هرات از قبل به یعقوب گرایش داشتند و با میل خود از او حمایت کردند. این در حالی است که در سایر منابع، تصرف بلخ و هرات به‌عنوان یک پیروزی نظامی مطرح شده است و به حمایت مردمی داوطلبانه اشاره نشده است.

علاوه بر این تصویرسازی های مثبت، تاریخ سیستان مشکلات داخلی حکومت یعقوب را نیز نادیده گرفته است؛ در حالی که در تاریخ یعقوبی آمده است که مالیات‌های سنگین یعقوب موجب نارضایتی مردم سیستان شده و حتی گروهی از بزرگان این دیار از خلیفه درخواست کرده بودند که آن‌ها را از حاکمیت او رهایی بخشد: «مردم سیستان، از مالیات‌های سنگینی که یعقوب بر آنان نهاده بود، به ستوه آمده و گروهی از بزرگان آن دیار، از خلیفه درخواست کردند که ایشان را از حاکمیت یعقوب رهایی بخشد.» (یعقوبی، ۱۳۸۲: ج ۲، ص ۳۱۴). در مقابل، تاریخ سیستان هیچ اشاره‌ای به این نارضایتی‌ها نکرده و یعقوب را به‌عنوان حاکمی عادل و مورد حمایت مردم معرفی کرده است. این حذف اطلاعات

روایی به‌وضوح نشان می‌دهد که چگونه نویسنده با گزینش اطلاعات، تلاش کرده است تصویری آرمانی از یعقوب ارائه دهد و از ارائه‌ی داده‌هایی که ممکن است این تصویر را مخدوش کنند، خودداری کرده است.

یکی دیگر از نمونه‌های بارز جهت‌گیری‌های نویسنده، افزوده شدن اطلاعاتی در تاریخ سیستان است که در هیچ منبع متقدم دیگری وجود ندارد؛ از جمله شجره‌نامه‌ی ساختگی یعقوب که نویسنده تاریخ سیستان، او را با این عبارات به شاهان ساسانی نسبت داده است: «یعقوب ذی‌الاکتاف بن هرمز بن نرسی بن بهرام بن بهرام بن هرمز البطل بن شاپور ابن اردشیر بن بابک بن ساسان» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۰۱). در حالی که در منابع متقدم‌تر مانند تاریخ طبری و تاریخ یعقوبی، یعقوب به‌عنوان فردی از طبقات پایین جامعه معرفی شده است که در یک خانواده‌ی رویگر متولد شده بود: «یعقوب، مردی از سیستان بود که پدرش رویگری می‌کرد و در آغاز حال، او را از این پیشه بگریزاند و به جمع عیاران پیوست» (طبری، ۱۳۶۲: ج ۱۰، ۵۵). در توضیح می‌افزاییم که چنین تبارنامه‌ای در دیگر منابع پیشین نیز نیامده و در بافت روایی تاریخ سیستان نیز ناگهانی و بدون زمینه‌سازی مطرح شده است. این شجره‌سازی، اگرچه از منظر تاریخی قابل تأیید نیست، از منظر گفتمانی حائز اهمیت است؛ زیرا نشان می‌دهد که چگونه مؤلف یا حامیان سیاسی‌ـ فرهنگی روایت، نیاز داشته‌اند که برای مشروعیت‌بخشی بیشتر، یعقوب را به میراث شاهی ایران باستان مرتبط کنند. این الگو در دیگر متون تاریخ‌نگاری اسلامی نیز رایج است، و نشان می‌دهد که تاریخ‌نویسی در گذشته همواره عرصهٔ شکل‌گیری روایت‌هایی بوده که با مقتضیات زمانه، قدرت سیاسی و نیازهای ایدئولوژیک شکل گرفته‌اند.

۲.۳ ایدئولوژی

در بسیاری از متون تاریخ‌نگاری سنتی؛ به‌ویژه آثاری که به زندگی شخصیت‌های نظامی و سیاسی می‌پردازند، گونه‌ای تقابل دوگانه‌ی روایی میان «ما» و «دیگری» مشاهده می‌شود که در آن، مورخ علاوه بر این که به بازنمایی یک فرد یا گروه خاص می‌پردازد، هم‌زمان، مخالفان آن فرد را نیز در جایگاهی کاملاً متضاد قرار می‌دهد. (علی مددی، ۱۴۰۱: ۲۹۴) این تقابل، که در تحلیل گفتمان انتقادی از آن با عنوان «ما» و «دیگری» یاد می‌شود، یکی از مهم‌ترین تکنیک‌های ایدئولوژیک در تاریخ‌نگاری است که از طریق آن، گروهی مشروعیت یافته و در مرکز روایت قرار می‌گیرد، درحالی‌که گروه مخالف، به حاشیه رانده شده و

بی‌اعتبار می‌شود. وایت نیز در نظریه‌ی خود تأکید دارد که هیچ تاریخ‌نگاری خنثی نیست، زیرا مورخ از طریق زبان و روایتگری، به‌صورت آگاهانه یا ناآگاهانه، نوعی نظم گفتمانی را ایجاد می‌کند که در آن، قدرت در اختیار یک گروه خاص قرار می‌گیرد و دیگران از عرصه‌ی مشروعیت تاریخی کنار گذاشته می‌شوند (White, 1973: 51).

این سازوکار در تاریخ سیستان به‌وضوح قابل مشاهده است، زیرا نویسنده‌ی این متن، با بهره‌گیری از تکنیک‌های گفتمانی، یعقوب لیث را در مقام یک قهرمان ملی و رهبر مشروع معرفی می‌کند، درحالی‌که دشمنان او، از جمله خلافت عباسی و برخی حاکمان محلی، به‌گونه‌ای به تصویر کشیده شده‌اند که مشروعیت سیاسی و فرهنگی آن‌ها در چارچوب روایت روایی به‌گونه‌ای بازنمایی شود که در تضاد با گفتمان غالب روایت قرار گیرد. در توصیف یکی از رویارویی‌های دیپلماتیک یعقوب و خلافت، نویسنده چنین می‌نویسد:

«چون این خبر به متوکل رسید، ترس اندر دل وی افتاد و رسولان پی‌درپی به سیستان فرستاد که با یعقوب سازگاری جوید و او را بازگرداند» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۱۰).

در اینجا، استفاده از عبارت «ترس اندر دل وی افتاد» که برای خلیفه‌ی عباسی به‌کار رفته، نشان می‌دهد که نویسنده‌ی تاریخ سیستان در تلاش است تا اقتدار خلیفه را به چالش بکشد. علاوه بر این، عبارت «سازگاری جوید» ، نشان‌دهنده‌ی موضع برتری یعقوب است و به‌شکلی ضمنی نشان می‌دهد که یعقوب، در جایگاه فرادست و خلیفه در موضع فرودست قرار گرفته است. این نوع روایت‌پردازی، همان‌گونه که وایت نشان می‌دهد، ساختاری روایی خلق می‌کند که در آن، نظمی مشابه به روایت رسمی خلافت شکل می‌گیرد و در آن، شخصیت یعقوب به‌مثابه «بدیل مشروع» در برابر قدرت مرکزی تصویر می‌شود (White, 1978: 82).

یکی دیگر از ویژگی‌های مهم سبک نگارش تاریخ سیستان، استفاده از زبان مذهبی برای تأیید الهی حکومت یعقوب است. این تکنیک که در تاریخ‌نگاری اسلامی رواج داشته، موجب می‌شود که پیروزی‌های یعقوب نه‌فقط ناشی از توانایی‌های او، بلکه حاصل اراده‌ی الهی نمایش داده شود: «اگر نه چنین باشمی، ایزد تعالی مرا تاکنون چنین نصرتها ندادی.» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۰۲).

در نمونه هایی مثل این عبارات نسبت دادن پیروزی‌های یعقوب به خداوند، جایگاه او را از یک فرمانده‌ی عادی فراتر می‌برد و او را همچون فردی برگزیده نمایش می‌دهد؛ به عبارت دیگر، حذف نقش نیروهای انسانی در این پیروزی‌ها، یعقوب را در جایگاه حاکمی

الهی و غیرقابل‌چالش تثبیت می‌کند. همچنین، در جایی دیگر از کتاب، حمایت الهی از یعقوب نیز در کنار حمایت مردمی چنین مطرح می‌شود: «پس چون بزرگی یعقوب پیدا گشتن گرفت و ایزد تعالی فتح‌ها همی کرد» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۱۹۳). در اینجا نیز، موفقیت‌های یعقوب نه‌تنها به مهارت‌های نظامی او، بلکه به لطف الهی و حمایت مردم نسبت داده شده است. این ساختار روایی، با بهره‌گیری از تکنیک‌هایی؛ مانند افعال کنشی، ساختارهای بلاغی و نسبت‌دادن پیروزی‌ها به عوامل الهی یا مردمی، جایگاه یعقوب را علاوه بر یک فرمانده، به‌مثابه نماد مشروعیت مردمی و الهی در روایت تثبیت می‌کند. نمونه‌ای از این تکنیک را می‌توان در این جمله مشاهده کرد :«یعقوب به حرب او شد و او را اسیر گرفت و بکشت» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۰۷).

در این عبارت، یعقوب در جایگاه فاعل تمام کنش‌ها قرار دارد و افعالی همچون «به حرب شد»، «اسیر گرفت» و «بکشت» نشان می‌دهند که او نیرویی تعیین‌کننده در میدان جنگ است که پیروزی‌هایش را خود رقم می‌زند. در مقابل، هنگامی که به شکست دشمنان پرداخته می‌شود، نویسنده از افعال اسنادی، ساختارهای مجهول و جملات بدون فاعل مشخص استفاده می‌کند تا آن‌ها را از موقعیت کنش‌گری دور سازد. برای مثال، در جمله‌های زیر دشمن یعقوب به هنگام خودکشی چنین تصویر می شود:

«چون صالح یقین شد که قلعه بخواهد ستد ،خویشتن را بکشت واو را از قلعه فرو افکندندو قلعه بدادند و زنهار خواستندو صالح را به بست آوردند و به گور کردند» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۱۹۲). این نحوه‌ی بیان، جایگاه کنش‌گری را از دشمنان یعقوب می‌گیرد و آنان را به‌عنوان افرادی بی‌اراده که صرفاً تحت تأثیر رویدادهای خارج از کنترل خود قرار گرفته‌اند، نمایش می‌دهد.

این روش در روایت سرنوشت سایر مخالفان یعقوب نیز تکرار شده است. دشمنانی که در برابر یعقوب ایستادند، شامل فرماندهان عباسی، سپاهیان طاهریان و برخی حکمرانان محلی که یا برای حفظ نفوذ خلافت عباسی در شرق ایران، یا برای جلوگیری از گسترش قدرت یعقوب، با او مقابله کردند. یکی از این افراد، سیار بن نصر، از فرماندهان نظامی خلافت عباسی، بود که برای حفظ کنترل بر سیستان و بست در برابر نیروهای یعقوب مقاومت کرد. در روایت شکست او نیز ، ساختار نحوی جمله به‌گونه‌ای تنظیم شده که او در جایگاه فردی شکست‌خورده و منفعل قرار بگیرد، نه نیرویی که در نبردی واقعی شکست خورده است. استفاده از عبارت «دشمنان پراکنده شدند.» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱:

۲۰۲) حاکی از آن است که این پراکندگی نه در اثر نبرد، بلکه به دلیل ارعاب و وحشت عملی ناگزیر است .

علاوه بر نحوه‌ی به‌کارگیری افعال، نویسنده‌ی تاریخ سیستان از توصیف‌های مبهم و کلی برای تحقیر و تضعیف مخالفان یعقوب استفاده کرده است. در بسیاری از موارد، رفتارهای این افراد با عباراتی کلی و فاقد جزئیات توصیف شده است؛ نمونه‌ای از این تکنیک را می‌توان در جمله‌ی: «سیار زشتی کرد بر مردمان بست.» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۱۸۹).

در توضیح می افزاییم که سیار بن نصر یکی از فرماندهان وابسته به خلافت عباسی بود که برای حفظ نفوذ عباسیان در سیستان و جلوگیری از قدرت‌گیری یعقوب، در برابر او ایستاد. او تلاش داشت تا اداره‌ی بست را در دست داشته باشد، اما در جنگ با محمد بن واصل، که از یاران یعقوب بود، شکست خورد. سرانجام، پس از اسارت، به‌طور کامل از عرصه‌ی قدرت کنار گذاشته شد. در عبارت فوق از کتاب تاریخ سیستان، استفاده از افعال مبهم و کلی، مانند «زشتی کرد»، در غیاب جزئیات عینی، نوعی روایت‌پردازی ارزشی است که همان‌گونه که وایت بیان می‌کند، خواننده را به‌سوی داوری هدایت‌شده سوق می‌دهد (White, 1973: 51).

از دیگرسو،نویسنده‌ی تاریخ سیستان با استفاده از ساختارهای نحوی و شیوه‌های خاص روایت، حمایت عمومی از یعقوب را امری مسلم و طبیعی جلوه داده است. در بسیاری از بخش‌های کتاب، مردم به‌عنوان حامیان او تصویر شده‌اند، در حالی که دشمنانش معمولاً در موقعیت‌هایی نمایش داده شده‌اند که فاقد پشتیبانی عمومی‌اند. نمونه‌ای از این تکنیک را در این جمله می‌توان دید:

«باز عیاران سیستان او را قوت کردند و بر بشار بن سلیمان حرب کردند و بشار را شکستند.» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۱۹۲).

در این جمله عیاران سیستان که گروهی از مردم محلی بودند ، به‌عنوان نیروهای پشتیبان یعقوب معرفی شده‌اند تا یعقوب را در جایگاه کنش‌گری مشروع در گفتمان روایی کتاب تثبیت کنند و روایت‌های مخالف را به حاشیه برانند.

۳.۳ پیرنگ

تاریخ‌نگاری، برخلاف تصور رایج که آن را بازتابی منفعل از واقعیت تاریخی می‌داند، فرآیندی فعال در سازمان‌دهی داده‌ها در قالب روایت است. هایدن وایت تأکید می‌کند که مورخ همانند داستان‌نویس، واقعیت‌ها را در قالب یک طرح یا همان پیرنگ‌بازآرایی می‌کند تا معنا و انسجامی خاص به آن‌ها ببخشد (White, 1973: 5؛ White). از این منظر، هیچ متن تاریخی بی‌پیرنگ نیست و انتخاب نوع پیرنگ از انواع حماسی، تراژیک، طنزآمیز یا رمانتیک تعیین‌کنندهٔ لحن و جهت‌گیری روایت است. در تاریخ‌نگاری‌های سنتی، پیرنگ حماسی یکی از رایج‌ترین الگوهای روایی است که برای مشروعیت‌بخشی به فرمانروایان به‌کار گرفته می‌شد و تاریخ سیستان نیز از این قاعده مستثنا نیست.

در تاریخ سیستان، یعقوب لیث صفاری هم به‌عنوان یک شخصیت تاریخی و هم یک قهرمان حماسی تصویر شده که از بطن مردم برخاست، با دشمنان داخلی و خارجی جنگید، پیروز و سرانجام به چهره‌ای اسطوره‌ای تبدیل شد. این نوع روایت‌پردازی در خدمت تثبیت گفتمان قدرت صفاریان و مشروعیت‌بخشی به آن‌هاست. نویسنده با تأکید بر ویژگی‌هایی چون «دل‌آوری»، «دادگری» و «فتح‌گرایی» یعقوب، روایتی می‌آفریند که در آن، تاریخ همچون داستانی سراسر پیروزی و شکوه بازسازی شده است. نمونهٔ برجستهٔ این رویکرد را می‌توان در بازنمایی فتح نیشابور مشاهده کرد. در روایت تاریخ سیستان، ورود یعقوب به نیشابور فقط یک عملیات نظامی نیست، بلکه صحنه‌ای نمایش‌گونه از به چالش کشیدن اقتدار خلافت عباسی است. در این روایت آمده است که یعقوب در هنگام ورود به نیشابور، بزرگان را فرا می‌خواند و فرمان خود را برابر با فرمان خلیفه می‌داند: «چون یعقوب به نیشابور رسید، مردمان را بخواند و بزرگان را گرد آورد و گفت: فرمان من و خلیفه یکی است. هر که از فرمان من سر بتابد، از فرمان خلیفه نیز سر تافته است» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۰۴).

این روایت از نظر ساختار پیرنگی، عنصری کلیدی در ایجاد جایگاه یعقوب به‌مثابهٔ بدیل سیاسی خلافت است. جملهٔ «فرمان من و خلیفه یکی است» دارای چنان بار معنایی است که روایت را از یک گزارش سادهٔ واقعه به سطح گفتمانی می‌برد؛ گفتمانی که در آن یعقوب نه تابع خلافت، بلکه شریک آن، یا به تعبیر وایت، جایگزین ساختاری آن است. این ساخت پیرنگی، با آنچه وایت در نظریه‌اش از آن با عنوان «ترفیع قهرمان به جایگاه اقتدار مطلق» یاد می‌کند، انطباق کامل دارد (White, 1973: 9). در ادامه، روایت تاریخ سیستان صحنه‌ای

نمایش‌وار از خشونت مشروع را بازسازی می‌کند؛ جایی که یعقوب، برای تثبیت قدرت خود، شمشیر بر بزرگان می‌کشد. به این جملات بنگرید: «پس یعقوب بر ایشان شمشیر برکشید و گفت: این شمشیر حکم من است. اگر نپذیرید، این زبان من خواهد بود» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۰۵).

در این سکانس، خشونت نکوهیده نیست و به ابزاری مشروع برای تأسیس نظم جدید بدل می‌گردد تا روایت، با نمایش قاطعیت و اقدام مستقیم یعقوب، انسجام حماسی خود را حفظ کند. استفاده از تشبیه «شمشیر به‌مثابه زبان فرمان» دقیقاً در چارچوب ساختار بلاغی است که وایت دربارهٔ تاریخ‌نگاری‌های روایی تحلیل می‌کند؛ یعنی جایی که کنش سیاسی، از طریق نمادها و نشانه‌های قدرت، در ذهن مخاطب نهادینه می‌شود (White, 1987: 36).

در دیگر بخش‌های روایت نیز، همین پیرنگ قهرمان‌محور حفظ می‌شود. یعقوب، حتی در مواجهه با شکست یا عقب‌نشینی، نه در جایگاه مغلوب، بلکه در جایگاه کسی تصویر می‌شود که با تدبیر از درگیری می‌پرهیزد؛ برای نمونه، در ماجرای حرکت به سوی بغداد، تاریخ سیستان عقب‌نشینی یعقوب را نه به‌منزلهٔ شکست، بلکه به‌عنوان تصمیمی حکیمانه و هدفمند روایت می‌کند: «یعقوب چون حال را بدید، بازگشت و تدبیر برگرفت» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۱۷۴). در مقابل، همین ماجرا در تاریخ طبری به‌عنوان یک ناکامی نظامی ثبت شده است که طی آن، سپاه خلیفه بر یعقوب فائق می‌آید و او ناگزیر به عقب‌نشینی می‌شود (طبری، ۱۳۶۲: ج۹، ۲۵۴). تفاوت در پیرنگ‌گذاری این دو روایت، به‌وضوح نشان‌دهندهٔ همان چیزی است که وایت از آن به‌عنوان «اقتصاد روایت» یاد می‌کند؛ فرآیندی که طی آن، نویسنده عناصر ناهمساز با قهرمان‌سازی را حذف یا بازآرایی می‌کند (White, 1973: 14).

در روایت‌هایی که مربوط به مقاومت داخلی علیه یعقوب است، مانند نارضایتی برخی بزرگان سیستان از مالیات‌های سنگین، این اعتراض‌ها یا حذف شده‌اند یا در روایت جایی ندارند. این در حالی است که در تاریخ یعقوبی آمده است: «مردم سیستان، از مالیات‌های سنگینی که یعقوب بر آنان نهاده بود، به ستوه آمده و گروهی از بزرگان آن دیار، از خلیفه درخواست کردند که ایشان را از حاکمیت یعقوب رهایی بخشد» (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۳۱۴). حذف چنین روایاتی در تاریخ سیستان مؤید آن است که نویسنده، همان‌گونه که وایت می‌گوید، در جستجوی واقعیت تاریخی نیست، بلکه روایت را چنان می‌آراید که با گفتمان مطلوبش سازگار شود؛ گفتمانی که در آن، یعقوب نه‌فقط به‌مثابه فرمانده‌ای مقتدر، بلکه

به‌عنوان نماد آرمانی استقلال سیاسی، زبانی و فرهنگی بازنمایی شده است (White, 1978: 28).

۴. نتیجه‌گیری

بازخوانی داستان یعقوب لیث صفاری در متن تاریخ سیستان، با رویکرد تاریخ‌نگاری ادبی ما را به درکی تازه از شیوه‌های بازنمایی گذشته در این متن تاریخی کلاسیک فارسی رساند. این تحلیل نشان داد که تاریخ‌نگاری در این اثر فرآیندی است که با عناصر روایی، بلاغی و ایدئولوژیک، رویدادها را بازسازی و تفسیر می‌کند. آنچه در ظاهر تاریخ‌نگاری به نظر می‌رسد، در عمق خود، ترکیبی از روایت، پیرنگ‌سازی، حذف و انتخاب معناست که نویسنده برای ارائهٔ نسخه‌ای خاص از گذشته به‌کار گرفته بود.

در مجموع می‌توان گفت که روایت یعقوب لیث در تاریخ سیستان نمونه‌ای قابل تأمل از نحوهٔ ساخت روایت‌های تاریخی در خدمت گفتمان قدرت و هویت است. شخصیت یعقوب، علاوه بر چهرهٔ تاریخی، همچون قهرمانی حماسی ترسیم شده است که از میان مردم برمی‌خیزد، با دشمنان داخلی و خارجی مقابله می‌کند، از حمایت مردمی و الهی برخوردار است و در نهایت به نمادی از استقلال سیاسی، زبانی و فرهنگی تبدیل می‌شود. این الگوی روایت‌پردازی؛ به‌ویژه در صحنه‌هایی همچون تصرف نیشابور، آشکارا از منطق حماسی بهره می‌گیرد؛ جایی که یعقوب با جرأت در برابر نخبگان خراسان می‌ایستد و فرمان خود را برابر با فرمان خلیفه معرفی می‌کند. این لحظات از روایت علاوه بر بازتاب رویدادی سیاسی، پردازش هویتی سیاسی و فرهنگی است که در بطن ساختاری روایی شکل گرفته است.

یکی از مهم‌ترین شیوه‌های بازنمایی در این روایت، استفاده از تکنیک گزینش و حذف اطلاعات است. در متن، بسیاری از اطلاعاتی که ممکن است چهرهٔ یعقوب را به‌عنوان فردی خطاپذیر یا متعارض نشان دهد، حذف شده یا با بیانی تلطیف‌شده مطرح شده است. در مقابل، اطلاعاتی که می‌تواند به تصویرسازی قهرمانانه و مشروعیت‌آفرین کمک کند، برجسته شده است. این گزینش آگاهانهٔ اطلاعات، به نویسنده امکان داده است تا خواننده را در راستای یک خوانش خاص از شخصیت و اقدامات یعقوب هدایت کند؛ خوانشی که در آن، هم تقابل با خلافت عباسی و هم تأکید بر هویت مستقل سیستان، با تمهیدات روایی تقویت می‌شود.

از دیگر تکنیک‌های محوری در روایت، تقابل دوگانهٔ «ما» و «دیگری» است. در ساختار گفتمانی متن، یعقوب و یارانش نمایندگان مشروعیت، شجاعت، ایمان و حمایت مردمی و الهی هستند؛ درحالی‌که دشمنان او از طاهریان، عباسیان یا مخالفان محلی، اغلب با افعالی مبهم، مجهول یا تحقیرآمیز توصیف می‌شوند. این نحوهٔ تنظیم روایت باعث می‌شود که نقش کنشگری از مخالفان سلب شود و آن‌ها هم به‌عنوان رقیب‌های سیاسی مشروع و هم به شکل عواملی منفی و مطرود تصویر شوند. این دوگانه‌سازی از بنیادهای اصلی گفتمان‌های ایدئولوژیک در تاریخ‌نگاری است که در تاریخ سیستان به‌روشنی قابل مشاهده است.

ساختار پیرنگ روایت نیز در خدمت همین گفتمان قهرمان‌ساز عمل می‌کند. برخلاف گزارش‌های خنثی یا خشک وقایع، نویسنده با استفاده از الگوی پیرنگ حماسی، تلاش کرده است که حوادث را با یک منطق داستانی به‌هم پیوند دهد؛ از آغاز توأم با فقر و عیاری یعقوب، تا اوج قدرت، فتوحات و تثبیت جایگاه او به‌عنوان یک فرمانروای مستقل؛ حتی در مواقعی که یعقوب با بحران یا عقب‌نشینی مواجه می‌شود، روایت به‌گونه‌ای تنظیم شده است که این اقدامات نه از روی ضعف، بلکه با هدف استراتژیک و تدبیر تصویر شود. این ساختار پیرنگی در خدمت تثبیت جایگاه یعقوب در حافظهٔ فرهنگی مخاطبان عمل می‌کند.

درنهایت، این پژوهش نشان داد که بازخوانی انتقادی متون تاریخی با استفاده از رویکردهایی چون تاریخ‌نگاری ادبی، می‌تواند زوایای پنهان و روایت‌های جانشین در بطن روایت‌های رسمی را آشکار کند. این نوع خوانش، علاوه بر این که موجب غنای پژوهش‌های ادبی و تاریخی می‌شود، بستری فراهم می‌کند که رابطهٔ میان قدرت، روایت و هویت در تاریخ‌نگاری فارسی به‌شیوه‌ای انتقادی‌تر بررسی شود.

کتاب‌نامه

ادهمی، حسین؛ مختاری، مسروره؛ ظهیری ناو، بیژن (۱۴۰۴). «تحلیل جامعه شناختی نقش طبقات اجتماعی در ظهور و افول قیام دهقانان در رمان کلیدر بر اساس نظریهٔ پی‌یر بوردیو». پژوهش‌های بین رشته‌ای ادبی. سال ۷، شماره ۲، صص ۱۵۵–۱۸۹.

بهار، محمدتقی (۱۳۴۹). سبک‌شناسی. جلد دوم، چاپ سوم، تهران: سپهر.

بیژنی، یاور؛ بوشاسپ گوشه، فیض‌اله؛ جدیدی، ناصر (۱۴۰۱). «سیاست دینی یعقوب لیث و وضعیت اقلیت‌های دینی در قلمرو صفاریان». جامعه‌شناسی سیاسی ایران. سال پنجم، شماره ۴، صص ۶۲–۸۴

تاریخ سیستان (۱۳۸۱). تصحیح محمدتقی بهار، چاپ دوم، تهران: معین.

الحموی، یاقوت (۱۹۸۰م). معجم الأدباء. بیروت: دار الفکر.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲). تاریخ طبری. تهران: انتشارات اساطیر.

شمیسا، سیروس (۱۳۸۳). سبک‌شناسی نثر. تهران: نشر میترا.

صالحی، کوروش (۱۳۹۱). «برآمدن یعقوب لیث صفاری و توقف جریان فتوح و مهاجرت‌های اعراب به هند و سند». تاریخ ایران. شماره ۱۲، صص ۱۱۹–۱۳۶.

علی مددی، منا (۱۴۰۱). «نظریه سیاسی استبداد منور در ادبیات پس از مشروطه». پژوهش‌های بین رشته‌ای ادبی. شماره ۷، صص ۲۸۷–۳۲۵.

غلامعلی‌زاده، جواد؛ عرب یوسف‌آبادی، فائزه (۱۳۹۷). «نگاهی تازه به جایگاه زبان و ادبیات فارسی و عربی در دربار یعقوب لیث و جانشینان او». تاریخ ادبیات. شماره ۸۳، صص ۱۲۷–۱۴۰.

المسعودی، أبوالحسین بن علی المسعودی (۱۴۲۵ق). مروج الذهب و معادن الجوهر. راجعه: کمال حسن مرعی، ط ۱، بیروت: المکتبة العصریة.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۸۲). تاریخ یعقوبی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

Rypka, J. (1968). History of Iranian Literature. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.

Sadeghi, H. (2004). Tales of Sistan and Their Cultural Legacy. Iranian Historical Review, 15(1), 27-40.

Scholz, P. (2010). The Influence of Persian Epic Literature on Historical Writing. Journal of Persian Studies, 23(2), 112-130.

White ,H. (1973). Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

White, H. (1978). Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

White ,H. (1987). The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.